

Urbanisering och familjesituation

Bertil Egerö

Urbaniseringen i efterkrigsperioden innebär att tusentals familjer placerats i sovstäder runt de gamla städernas kärnor. Omställningen till den nya och ensartade miljön innehåller många problem, som i dag accentueras genom den selektiva avflyttningen till nybyggda småhusområden. Artikeln presenterar en pågående undersökning av de sociala förändringarna i olika bostadsområden i Örebro, som främst bygger på en granskning av lokala register. Riskerna för forskningen med datauppläggning av registren påtalas och exemplifieras.

Bertil Egerö är forskare vid Avdelningen för Byggnadsfunktionslära, Tekniska Högskolan i Stockholm, och ansvarig för Örebroundersökningen.

För trettio år sedan, i början av vårt samhälles sista stora folkvandring mot städerna, satt några forskare och grubblade över hur fort deras stad skulle växa. Resultatet av deras funderingar blev tre olika alternativ. Det mellersta antagandet trodde de själva mest på, medan "det högsta antagandet blir sannolikt svårt att uppnå när det skulle betyda en formlig utsugning av människor i omlandet... En dylik utveckling skulle förutsätta en katastrofal landsbygdsavfolkning eller en betydande invandring av utländska arbetare. Man måste givetvis vara beredd på sådana eventualiteter, men... de kan inte anses så aktuella att man bör räkna med dem i ett huvudalternativ." (1)

Forskarnas farhågor besannades. Örebro, för det är den staden det handlar om, växte t o m snabbare än det högsta antagandet. På tjugofem år ökade stadens befolkning från 60 000 till 90 000, samtidigt som landsortens befolkning krympte i

antal. En oerhörd omställning för många människor i samhället.

Den nya livsform som skulle ersätta gården på landet eller huset i den lilla orten, det var sovstaden; bostadsområdet i den stora stadens periferi, utan deltagande av dess nya invånare, utan annan funktion än den att 'reproducera arbetskraften'. Funktionalismens dominans inom stadsbyggandet passade byggnadsindustrins omvandling till stor-drift. Bilen, bussen och tunnelbanan gjorde det möjligt att bygga bostäder för arbetarna långt borta från arbetsplatserna. (2)

Efterkrigstidens stadsplanering har helt dominerats av principen att separera funktioner i 'huvudsakliga funktionsområden', som sedan sammanbinds av en transportapparat. På det sättet separeras boendet från arbetet, inköpen förläggs till särskilda affärscentra, fritiden kan spenderas i särskilda idrottsanläggningar eller bland det 'kulturutbud' som helt koncentrerats till stadens centrum. Funktionssepareringen går ända ner i detaljerna; en yta är lekplats för små barn, en annan för något större. Gående har sin väg, cyklar en annan. Närhetsbutiken försvinner, alla måste gå till områdets enda centrum.

Den mångfald som är stadens kännetecken försvinner i det lokala perspektivet. I bostadsområdet är tillvaron monoton och enahanda, ingen produk-

Den nya livsform som skulle ersätta gården på landet eller huset i den lilla orten, det var sovstaden; bostadsområdet i den stora stadens periferi, byggd och befolkad i ett enda snabbt sammanhang, utan historia, utan deltagande av dess invånare, utan annan funktion än den att 'reproducera arbetskraften'.

tiv verksamhet på dagarna, ingen kollektiv gemenskap på kvällarna. Grannkontakterna blir bara privata 'umgängeskontakter' och därför så mycket mer krävande; isolering är inget ovanligt i det moderna bostadsområdet. Till den bidrar också den ofrivilliga blandning av samhällsgrupperna som bostadsbristen ledde till — man fick lov att ta den bostad som erbjöds även om man inte alls gillade området eller de nya grannarna.

Nu har trycket på bostadsmarknaden upphört. Ett par år har vi till och med matats med bostadsföretagens bekymmer över outhyrda lägenheter i ytterstaden. Samtidigt har bostadsproduktionen svängt, nu byggs småhus i samma stora skala och snabba takt som tidigare flerfamiljshusen. Här sammanfaller byggnadsbranschens intresse för nya objekt med brukarnas strävan efter en annorlunda bostadsmiljö, och resultatet är att sextiotalets ofrivilliga blandning i bostadsområdena nu gradvis ersätts med kategoribunden bösättning. De resursstarka och uppåtsträvande flyttar till småhus, de socialt och ekonomiskt svaga återfinns i ökande antal i sextiotalets sovstäder.

Örebro — ett Sverige i miniatyr

Storstadsområdena är inte de enda som drabbats av den stora omvandlingen. I alla delar av landet har samma mönster upprepats: koncentration av arbetstillfällena till centralorten, utbyggnad med nya bostadsområden, inflyttning från omgivande landsbygd. Stundtals kopierades storstäderna litet för mekaniskt av de mindre orterna, och höghus växte upp mitt i skogen trots god tillgång på mark i ortens omedelbara utkant. Örebro hörde till de städer som undvek sådana misstag. Men även där gällde det allmänna mönstret för stadsbyggnad — från 1940-talet upphörde stenstaden att växa och bostadsproduktionen lades ut i stora enheter i en ring runt staden. Rosta var det första av ett tiotal områden med bortåt 17 000 lägenheter som kom att hysa stadens nya invånare. Många av dem har blivit kända i planerarkretsar i Sverige: Baronbackarna, Oxhagen, Vivalla, Brickebacken.

Genom att förlägga en stor del av bostadsproduktionen i kommunal regi, genom arkitekttävlingar och högt ställda krav på den fysiska miljö-

Örebro stads snabba tillväxt är inte enbart begränsad till efterkrigsperioden — under årtiondena fram till 1940 förekom en omfattande bostadsproduktion.

1911

212 ha

1944

1112 ha

1970

2556 ha

utformningen kom Örebro snart att betraktas som en föregångare inom stadsplaneringen. Många gånger har de lösningar som prövats i Örebro spritts över landet i mer eller mindre lyckade efterbildningar. Genom att det sista stora planerade bostadsområdet, Karlslund på 4 000 lägenheter, aldrig byggdes slapp Örebro i stort problemen

=====

Flyttar de bättre ställda till nyare och finare bostäder kan ett litet äldre områdes sociala sammansättning komma att ändras relativt fort.

=====

med tomma lägenheter. Men inom ramen för detta goda sakernas tillstånd har staden fått uppleva i princip samma svårigheter som alla andra tätorter.

Småhusbyggandet hölls tillbaka inom staden, och fram till mitten av sextiotalet var det grannkommunerna som gav de högre inkomstagarna en möjlighet att skaffa eget hus genom att flytta ut från staden. Därefter började man släppa på tyglarna, och efter kommunalsammanslagningen 1971 har småhusproduktionen närmast sig hälften av totalproduktionen. Redan tidigare hade ett statusmönster börjat utbildas mellan bostadsområdena, delvis kopplat till hyra och områdesservice men med en tydlig markering av intresset för låga hus/småhus. De yngsta områdena Brickebacken, Solhaga och Vivalla domineras också av lägenheter i tvåvåningshus, delvis med direkt entré från gatan.

Flyttströmmen från de äldre till dessa nya områden stoppade inte där. De som kunde fortsatte och fortsätter till resans slutpunkt, det egna småhuset. Både Brickebacken och Vivalla har stor omsättning på hyresgäster. I de litet äldre områdena kan avflyttning leda till en social degradering och tilltagande problem för både hyresgäster och förvaltning. Hur allvarliga problemen är beror på många förhållanden; hyressättningen, lägenheternas storlek, den första inflyttningsvågens sammansättning. Utsanerade hushåll från innerstaden måste placeras någonstans, och de resurssvaga hushållen kan bara erbjudas billiga lägenheter. Flyttar de bättre ställda till nyare och finare bostäder, kan ett litet äldre områdes sociala sammansättning komma att ändras relativt fort. Det är detta som ligger bakom det allt mer befogade talet om ökad segregation i städerna.

Bostadsutvecklingen undersöks

I Örebro har man haft på känn att utvecklingen innehåller problem, i vissa områden har de redan

uppträtt i mycket konkret form under de senaste åren. En systematisk undersökning borde kunna ge en klarare förståelse för de processer det handlar om och vilken roll kommunen själv spelar i utvecklingen. Tekniska Högskolan i Stockholm ville också få en översiktlig studie gjord av den kommunala bostadspolitiken under efterkrigsperioden. Flera av Örebros bostadsområden har redan undersökts, men det större perspektivet på bostadsutvecklingen saknas ännu.

I dag är studien i full gång. Mot en bakgrund av de allmänna samhällsförändringarna under efterkrigsperioden kommer den att teckna de förlopp i Örebro där sko- och kexstaden först expanderade kraftigt, sedan tvingades till en ganska smärtsam omvandling från industristad till tjänstemannastad. Den år 1946 bildade Stiftelsen Hyresbostäder kom snart att dominera bostadsproduktionen och spela en mycket viktig roll i bostadspolitikens utveckling. Genom Stiftelsen utövade staden sin kontroll över bostadsproduktion och förvaltning, och genom bostadsförmedlingen övervakades fördelningen av bostadsproduktionen bland de sökande.

Örebrostudien siktar på att visa inte bara hur kontrollen över bostadsmarknaden utövades, utan också vilka motiv och föreställningar de styrande hade. Protokoll, utredningar och andra dokument ger en bit av historien, personliga intervjuer med politiker och tjänstemän kompletterar bilden. I bakgrunden finns den faktiska utvecklingen, uttryckt i klara statistiska data om arbetsmarknadens expansion, inflyttning, bostadsproduktion, bostadsköer, arbetslöshet och omskolning, omflyttningen inom staden. (3)

En viktig fråga för studien är hur dessa processer speglas i de nya bostadsområdenas inre utveckling. Sju olika områden har utvalts, från Rosta på 40-talet till Vivalla tjugo år senare, och i dem detaljgranskas den demografiska, sociala och eko-

=====

Genom Stiftelsen utövade staden sin kontroll över bostadsproduktion och förvaltning, genom bostadsförmedlingen övervakades fördelningen av bostäder bland de sökande.

=====

nomiska utvecklingen bland hushållen från den första inflyttningen fram till idag. Ett mycket stort arbete, som bara kan klaras genom de register som idag förs på olika håll i samhället.

Registren ovärderliga för forskning

Undersökningsuppläggnings omfattade ett urval lägenheter i vart och ett av de aktuella områdena. Hushållen i dessa lägenheter granskades vart fjärde år, med uppgifter om inflyttningsår, demografisk och socioekonomisk sammansättning, kontakter med socialförvaltningens nämnder, arbetslöshet och pensionering. Det betydde en rundvandring bland stadens myndigheter och ett sökande i alla tillgängliga register. Starten gjordes hos det förvaltande företaget, där hyresgästernas namn och datum för in- och avflyttning återfanns. Därefter besöktes pastorsexpeditionerna för uppgifter om personnummer, flyttningar etc. Länsstyrelsens mantals- och inkomstlängder fick stå för socioekonomiska uppgifter, länsarbetsnämnden för data om arbetslöshet och försäkringskassan för information om förtidspensionering.

Hos polisen var det stopp. Deras uppgifter om kriminalitet var sekretessbelagda och registrens uppläggning gjorde en detaljgranskning mycket tidskrävande. Socialförvaltningen i Örebro kontaktades också för uppgifter om vilka av de aktuella hushållen som återfanns i akterna hos barnavårdsnämnd, socialnämnd och nykterhetsnämnd. En närmare granskning visade att det var fullt möjligt att följa upp hushåll så långt bakåt som till 40-talet, men bara tack vare den omsorgsfulla arkivering av akter som utförts av Örebro stadsarkiv. Men bostadsbidraget, den kanske vanligaste ekonomiska stödformen idag, fanns det inga historiska data på. Rationaliseringen av registreringen gjorde det omöjligt att söka några uppgifter bakåt i tiden.

Registren utgör i praktiken de enda källorna för detaljerad historisk kartläggning, så nödvändig för att komma åt bakgrunden till de akuta kriser vi står inför i dag.

Tack vare de register som förs inom olika delar av samhället blev det alltså möjligt att kartlägga sociala förändringar i bostadsområdena över en lång period. Registren utgör i praktiken de enda källorna för detta slags detaljerad historisk kartläggning, så nödvändig för att komma åt bakgrunden till de akuta kriser vi står inför idag.

Baronbackarna — generationsväxlingens problem

Ett av de undersökta områdena är Baronbackarna, byggt i mitten på 50-talet som det andra större bostadsområdet i Örebro. Där lanserades idén med trafikseparering, där bilarna bara kunde nå fastigheterna från en matargata utanför själva området. Där prövades nya lägenhetslösningar med 'laboratoriekök' för att öka rumsantalet på en liten lägenhetsyta. Där var skalan låg, 3—4 våningar utom för ett höghus med enbart ettor som gav en markering åt området centrum.

Baronbackarna var från början ett arbetarområde. Över hälften av de första invånarna tillhörde arbetarklassen, och deras andel har stadigt vuxit sedan dess. Nu närmar den sig tre fjärdedelar. Saneringarna i stadens centrum medförde också att en del pensionärshushåll fick flytta till Baronbackarna, långt från sina kära tillhåll i innerstaden. Pensionärer har därför funnits i området ända från början, vilket kan ha bidragit till att skapa en god miljö i Baronbackarna.

En viss omsättning på hyresgäster förekom under alla åren från första inflyttning. Men efter 1970 ökade utflyttningen avsevärt; mer än en tredjedel av hushållen flyttade under åren fram till 1974. Flyttningarna markerade en ny fas i områdets historia, med relativt mycket brottslighet, med ökad arbetslöshet och med en markant ökning av antalet hushåll i kontakt med socialförvaltningen. Av de hushåll som fanns i området år 1974 var det mer än 40 % som någon gång under sin tid i Baronbackarna var föremål för åtgärd från minst en av socialförvaltningens tre nämnder. En femtedel av hushållen hade varit föremål för åtgärd under året 1974, relativt många av dem av mer än en nämnd. (Tabell 1.)

Tabell 1. Socialförvaltningens åtgärdskontakter med hushåll i bostadsområden

	Avläsningsår				
	1958	1962	1966	1970	1974
<i>Andel hushåll kontaktade under avläsningsåret (%)</i>					
Baronbackarna	3,8	8,2	12,5	18,2	19,3
Varberga			4,3	10,4	11,5
Oxhagen I			0	0	0
Vivalla				4,4	8,2
<i>Andel hushåll kontaktade under hela boendetiden (%)</i>					
Baronbackarna	21,0	29,7	38,4	45,0	42,2
Varberga			14,1	23,6	25,1
Oxhagen I			3,2	2,1	1,0
Vivalla				14,2	16,5

Not: 'Åtgärdskontakter' betyder här ingripanden och stöd enligt socialhjälpslagen §§ 12—13, barnavårdslagen §§ 26—34, nykterhetsvårdslagen §§ 14, 15, 18, 21.

Varberg — ett område i kläm

En av anledningarna till den höga proportionen kontakter med socialförvaltningen är direkta ekonomiska svårigheter hos hushållen. Under de senaste tio åren ökade andelen ensamstående vuxna bland hushållen mycket starkt, och var år 1974 uppe i nära hälften av hushållen. Endast ett område överträffar Baronbackarna i det avseendet, det tio år yngre Varberga. Varberga kom till under bostadsbristens svåraste dagar, när invandrad arbetskraft började märkas i statistiken och projekt sådana som det nya regionsjukhuset krävde ny personal.

Varberga var det sista 'konventionella' bostadsområdet i Örebro. Trevåningshus formades till gårdsbildningar med över 100 lägenheter per gård, i ett band ca 1 km långt men med bara ett affärscentrum i områdets ena del. Varbergas storlek, 1700 lägenheter, och ett mindre förmånligt läge ute på väster, är andra faktorer som kan ha bidragit till att göra området mindre attraktivt.

Omsättningen av hyresgäster har varit hög från början, och har bara ökat med tiden. Över hälften av hushållen lämnade Varberga mellan 1972 och 1974. Omsättningen innebar också en ökning av de ensamstående hushållen, som 1974 utgjorde nä-

ra hälften av alla hushåll i området. 20 % av hyresgästerna var ensamstående föräldrar med barn.

Varberga är det område som haft de största problemen med tomma lägenheter, där har förslitningen varit stor och därifrån har polisen många noteringar av olika former av småbrott och skadegörelse. En fjärdedel av områdets invånare år 1974 hade någon gång under boendetiden varit föremål för åtgärd från socialförvaltningen, och ett hushåll av tio hade haft sådana kontakter med socialförvaltningen under det senaste året.

Vivalla — småhusområde men ändå inte

En del av de hushåll som fick lägenhet i Varberga hörde till den kategorin som helst velat ha eget hus. För dem kom den första chansen i form av "låghusstaden" Vivalla, en stor satsning i norra delen av Örebro med bland annat stora lägenheter i två plan med markkontakt. Dessa hyres-radhus blandades med flerfamiljshus som aldrig översteg två våningar, och där smålägenheterna starkt dominerade fördelningen.

Med 2 500 lägenheter var Vivalla det största enskilda bostadsområdet i Örebro, en hel liten stad på bortåt 7 000 invånare. Men Vivalla var för sin försörjning helt beroende av arbetstillfällen på andra håll i staden, dit man kunde nå via en lång promenad till områdets enda bussförbindelse. Ett enda affärscentrum innehöll områdets samtliga butiker. Av stadens variation i arbete, konsumtion, transport och boende fanns ingenting i Vivalla.

Troligen har både områdets karaktär och den ovanliga lägenhetsfördelningen bidragit till att göra Vivalla till en genomgångsstad. Bortåt hälften av lägenheterna bytte hyresgäster under de senaste två åren fram till 1974. Vilka lägenheter som drabbats mest får den fortsatta analysen utvisa, men det är ingen tvekan om att möjligheterna till småhus i Lundby strax norr om Vivalla liksom i andra delar av kommunen bidragit till avflyttningen. Vivalla uppfyller nämligen inte kraven på

Av stadens variation i arbete, konsumtion, transport och boende fanns ingenting i Vivalla.

småhuset som ett investeringsobjekt. Inte heller tillfredsställs kraven på en socialt enhetlig miljö av den nuvarande blandningen i Vivalla, där omkring hälften av hushållen hör till arbetarklassen.

Vivalla både liknar och skiljer sig från Varberga. Under åren 1973—75 fick polisen långt fler rapporter om skadegörelse och andra smärre tillgrepp i Vivalla än i Varberga. Samtidigt var betydligt färre hushåll registrerade hos socialförvaltningens nämnder. Bara drygt 15 % hade någon gång varit föremål för åtgärd, och 8 % återfanns med åtgärd under år 1974. Bilden av Vivalla är alltså mindre enhetlig, och kommer att klarna bara vid en närmare analys av utvecklingen för olika delar av området.

Oxhagen I — det homogena villaområdet

Oavsett de inbördes skillnaderna mellan flerfamiljshusområdena i Örebro är de förhållandevis lika — det intrycket får man efter att ha jämfört dem med ett av de "fina" villaområdena i staden. Oxhagen I, som byggdes i mitten av 60-talet, består av ca 300 friliggande villor och kedjehus, samt en mindre grupp radhus. Där bor många högre tjänstemän i staden, lärare från universitet och andra relativt välbeställda invånare. Kategorin toptjänstemän, som nästan helt lyste med sin frånvaro i Baronbackarna och Varberga, utgör här en femtedel av invånarna, lika många som arbetarna.

I Oxhagen I är omsättningen låg. Bara vart sjunde hus bytte ägare under den senaste tvåårsperioden. Där finns inga arbetslösa, inga förtidspensionerade och inga vanliga pensionärer. De ensamstående hushållen existerar knappast. Inkomsterna är genomgående höga, och kontakterna med socialförvaltningen ytterst sporadiska.

Med säkerhet finns det skillnader inom området, t ex mellan radhusen och de finare villorna. Praktiska svårigheter förekommer också, området saknar helt butiker och barnomsorgen brottas man med på samma sätt som i de andra bostadsområdena. De sociala problem som förekommer hålls så långt som möjligt inom familjen, förekommer brottslighet har den en helt annan karaktär än

den öppna vandalisering och skadegörelse som dominerar bland flerfamiljshusen.

Forskningens arbete försvåras

Dessa beskrivningar av olika bostadsområden är än så länge inget mer än glimtar av en komplicerad social verklighet. Många bitar behöver läggas ihop innan mönstret framstår klarare, bitar hämtade ur den egna studien och tagna från andra håll. Flera av Örebros bostadsområden har studerats tidigare, mycket har skrivits om staden, de lokalt arbetande både i socialförvaltningen och på andra håll har viktiga bidrag att ge till bilden.

Men ingen av dessa källor kan ge den systematiska översikt som arkiverade data i olika register erbjuder. Därför är samhällets bokföring av personer och åtgärder en fråga som inte bara angår dem som direkt utnyttjar de olika registren. Ändå gäller idag, att rationaliseringar av registerföringen hotar att omindetgöra den moderna historiska forskningen om familjen och samhällsförändringarna!

Låt oss se vilka svårigheter Örebroundersökningen mötte. Dess viktigaste källa, utan vilken ingen detaljerad historisk studie varit möjlig, var hyresvärdens register över lägenhetsbeståndet. Det har hittills förts manuellt, med nya hyresgäster påförda successivt på korten. Idag pågår en omläggning till dataregistrering, där bara den aktuella hyresgästens namn och identifiering bevaras. När det systemet genomförts finns det ingen möjlighet längre att ta reda på vem som tidigare bott i en viss lägenhet, ingen möjlighet att rekonstruera bostadsområdet.

På pastorsexpeditionen har familjerna länge förts i alfabetisk ordning. Idag går man efter personnummer, och den som kommer dit med bara ett namn har stora svårigheter att hitta sökta uppgifter.

Mantalslängderna har alltid haft den nackdelen att familjemedlemmar över 18 år registrerats separat från familjen. Tidigare var detta ett överkomligt problem eftersom familjerna ordnats efter efternamn. Idag står de efter personnummer, vilket gör det helt omöjligt att identifiera en enskild familj i längderna. Lagg därtill att de som bor

Det är svårt att identifiera familjen som enhet i dag. Det är ännu svårare att få det historiska perspektivet på familjens förändringar och förändringarna i dess miljö, allteftersom allt fler av samhällets register läggs upp på data.

ihop utan att vara gifta med varandra förs in på skilda håll i längden, så framstår registreringssystemets effekter med ännu större klarhet.

Det är svårt att identifiera familjen som enhet idag. Det är ännu svårare att få det historiska perspektivet på familjens förändringar och förändringarna i dess miljö, allteftersom allt fler av samhällets register läggs upp på data. Datauppläggningsen medför nämligen nästan alltid en kontinuerlig aktualisering av registren där inga äldre data sparas.

Socialförvaltningens register i Örebro var de som fungerade bäst. Där var det möjligt både att identifiera familjen och att följa den bakåt i tiden. Kanske beror det på den sociala verksamhetens behov att få en helhetsbild av den familj de arbetar med. Och där sammanfaller praktikens behov med forskningens.

Men i de fall där behoven inte sammanfaller, där sätts forskningens behov på undantag. Där rationaliseras hänsynslöst, i den kortsiktiga administrativa effektivitetens intresse. Ändå borde det vara tvärtom. Samhällsprocesserna som resultatet av många parter agerande är alltid svåra att överblicka. Idag går utvecklingen mycket snabbt, med goda och dåliga konsekvenser för den enskilda människan. Forskningen kan ses som ett av olika sätt att närma sig denna verklighet, att förstå processernas natur och den roll olika samhällsinstitutioner spelar däri.

Forskningens bild av verkligheten är ofta ofullkomlig. Ofta är den dessutom kritisk mot samhällsinstitutionernas sätt att fungera. Men det är väl inte av det skälet som forskningens behov så lätt eftersätts i samhället?

REFERENSER

1. W. William-Olsson & O. Hölcke, *Näringslivet i Örebro och stadens utveckling*. Örebro 1949.
2. Mats Franzén, "Inledning till studiet av den moderna staden", *Sociologisk Forskning* nr 2, 1975.
3. Bertil Egerö, "Local housing policies in the context of regional structural change", *Plan International Habitat 76*. Stockholm 1976.